

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

АРЗУ МЕЙБУЛЛА ГЫЗЫ АГАКИШИЕВА

**МНОГОКОМПОНЕНТНЫЕ СЛОЖНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ
С КОМПЛЕКСНОЙ СООТНЕСЁННОСТЬЮ ЧАСТЕЙ**

(на материале русского и азербайджанского языков)

10. 02. 03 – Славянские языки

10. 02. 01 – Азербайджанский язык

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание учёной степени
доктора философии по филологическим наукам

БАКУ – 2012

Диссертация выполнена на кафедре современного русского языка филологического факультета Бакинского славянского университета.

Научный руководитель: доктор филологических наук,

профессор **И. Г. Гамидов**

Официальные оппоненты: доктор филологических наук,

профессор **Т. Г. Мамедова**

доктор философии по филологическим

наукам, доцент **Г. Д. Рзаева**

Ведущая организация:

Кафедра русского языка и

кафедра современного

азербайджанского языка

Азербайджанского государственного

педагогического университета

Защита состоится "30__" _05_ 2012 года в "__" часов на заседании Диссертационного совета Д 02.071 по защите диссертаций на соискание учёной степени доктора филологических наук и доктора философии по филологическим наукам при Бакинском славянском университете по адресу: AZ1014, г. Баку, ул. С. Рустама, 25.

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке Бакинского славянского университета.

Автореферат разослан "__" _____ 2012 года

Учёный секретарь
Диссертационного совета
Д 02.071

Доктор философии по
филологическим наукам,
доцент **Н.Р. Мугимова**

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Диссертация посвящена многокомпонентным сложным предложениям (МКСП) с комплексной соотнесённостью частей, т.е. предложениям, построенным по модели $A \leftarrow (a + b)$. Это – конструкции, в которых главный компонент (А) предполагает обязательное наличие целого комплекса (а + в) для своего полноценного структурно-семантического пояснения. Элементы комплекса (а + в), т.е. ни а, ни в в отдельности не обладают достаточной пояснительной силой для раскрытия и дополнения содержания компонента А.

Актуальность темы исследования. В синтаксисе современного русского языка имеются разные точки зрения на предмет изучения усложнённых сложных предложений (УСП). Одна из точек зрения связана с именем В.А. Белошапковой, считающей, что эти предложения представляют собой те же структурные типы двучастных предложений, но в комбинациях друг с другом.¹ Такая точка зрения принимается не всеми синтаксистами. Странники иной точки зрения (Н.А. Василенко, Г.Ф. Гаврилова, И.Г. Гамидов и др.) считают, что МКСП являются самостоятельными, исходными по отношению к двучастным конструкциям.

Обозначение «усложнённые сложные предложения»¹ нами принимается в значении конструкций, состоящих из трёх и более компонентов (предикативных единиц). Многокомпонентными же считаем те конструкции, которые включают три и более компонента и представляют количественно и качественно обогащённый тип одного из сложных – сложноподчиненного, сложносочиненного или бессоюзного предложений.

Следует отметить, что в изучении УСП вообще до сих пор нет однозначно общепринятых положений и, как следствие этого, нет их единой классификации. В учебниках и учебных пособиях УСП представляются то как многочленные, то как усложнённые синтаксические конструкции или же особо не рассматриваются. В связи с недостаточной разработанностью принципов систематизации возникает необходимость изучения этих конструкций. Этим обусловлена

¹ Белошапкова В. А. Сложное предложение в современном русском языке. М.: Просвещение, 1967, 158 с.

актуальность настоящего исследования как в теоретическом, так и в лингвометодическом срезе.

Данные модели характерны и универсальны для синтаксических систем как родственных, так и разносистемных языков. Сопоставительно-типологическое изучение синтаксических конструкций отмеченного уровня на материале разносистемных языков вообще не проводилось. В данной диссертационной работе рассматриваются многокомпонентные сложные предложения на материале русского и азербайджанского языков и раскрываются специфические структурно-семантические (модельные) свойства подобных конструкций в сопоставляемых языках.

Предметом исследования является конкретная система многокомпонентных конструкций – многокомпонентные сложноподчиненные предложения (МКСПП), многокомпонентные сложносочиненные предложения (МКССП), многокомпонентные бессоюзные сложные предложения (МКБСП) и многоэлементные словосочетания с комплексной соотнесенностью частей (предикативных элементов) в пределах модели $A \leftarrow (a + b)$.

Объектом исследования является комплекс конструктивных свойств многокомпонентных структур, реализующихся в строе связной речи – в пределах общей системы многокомпонентных предложений русского и азербайджанского языков, т.е. комплекс свойств, подтверждающих наличие комплексной подчиненности компонентов наряду с предложениями а) с последовательным подчинением и б) с соподчинением.

Цель исследования заключается в многоступенчатом, всестороннем описании отмеченных конструкций, в выявлении их конститутивных структурных и семантических свойств, в определении их места в общей системе усложнённых сложных предложений с тремя и более компонентами.

Задачи исследования: а) дать исчерпывающую структурно-семантическую характеристику комплексных синтаксических структур (КСС); б) представить типологию анализируемых единиц; в) установить круг структурно-семантических сдвигов, характерных для КСС при внутримодельном взаимодействии компонентов; г) расставить акценты в вопросе о средствах достижения структурно-семантической цельности КСС – средствах связи между компонентами, а также представить функциональную классификацию союзных еди-

ниц, задействованных в КСС; е) систематизировать аргументы в плане установления языковой реальности КСС и выделения их в качестве особой разновидности исходных МКСП как в азербайджанском, так и в русском языках; ж) обосновать объективную реальность существования изоморфизма между многоэлементными словосочетаниями и МКСП, а также универсальность этого изоморфизма для обоих языков.

Методы исследования. В работе применяется метод традиционного комплексного (структурно-семантического и функционального) описания языковых явлений и фактов с привлечением необходимых приемов системного анализа материала. В ряде случаев применяются элементы трансформационного метода.

Источниками исследования послужили для нас художественные произведения русской и азербайджанской классики, единицы русского и азербайджанского паремиио-афористических фондов. Материалом для анализа послужила картотека, насчитывающая более 2000 единиц.

Научная новизна исследования заключается в следующем: а) предпринята попытка всестороннего изучения целого класса МКСП, обнаруживающих специфические структурно-семантические свойства в русском и азербайджанском языках; б) обосновываются возможности системного соотношения КСС со всем инвентарем усложненных предложений в целом; в) определены параметры семантической структуры КСС, благодаря чему эти структуры вычленяются в особый разряд исходных единиц (минимальных единиц) в силу их функциональной адекватности бинарным (двучастным) сложным предложениям; г) установлены четкие границы функционирования союзных единиц в одном контактном ряду; д) определены степени структурного взаимопроникновения (диффузии) предикативных единиц в пределах КСС; е) иллюстрируется реальность существования изоморфизма между многоэлементными словосочетаниями и многокомпонентными сложными предложениями (МКСП).

Практическая значимость исследования определяется прежде всего тем, что объект анализа представляет материал учебной программы по курсу синтаксиса современного русского и современного азербайджанского языков. Результаты исследования могут быть использованы в практике вузовского преподавания этого предмета, а

также в проведении спецкурсов и спецсеминаров по синтаксису усложненных предложений и текста.

Теоретическая значимость диссертации во многом определяется вышеперечисленными фактами. Значимость работы определяется решением круга частных синтаксических задач, в результате чего систематизируются данные о структуре и семантике КСС, о соотношенности различных видов последних в пределах отдельной группы УСП. На основе этих данных определяется языковой статус, языковая реальность КСС как в русском, так и в азербайджанском языках. Определяются критерии, по которым представляется более системная классификация МКСП в обоих языках.

На защиту выносятся следующие положения работы:

1. Усложненные сложные предложения обнаруживают целый ряд специфических признаков, выделяющих их в особую группу функционально-синтаксических единиц более высокого порядка, чем двучастные сложные предложения. Перспектива исследований многокомпонентных конструкций различных видов для азербайджанского языкознания остается весьма актуальной ввиду отсутствия специальных работ, посвященных изучению всего корпуса отмеченных предложений.

2. Традиционная классификация многокомпонентных сложных предложений (МКСП), включающая две разновидности – конструкции с последовательным подчинением и конструкции с соподчинением, не отвечает требованиям системной полноты с точки зрения существующего между единицами различных синтаксических уровней изоморфизма.

3. Поэтому вычленение конструкции с комплексным подчинением (с комплексной соотношенностью) компонентов наряду с отмеченными выше типами МКСП актуализировано (выдвигается) не только языковой реальностью изучаемых единиц, но и требованиями системного характера классификационной схемы для данного типа предложений.

4. Существование особого класса МКСП – класса единиц с комплексной соотношенностью частей – комплексных синтаксических структур – подтверждается а) их типичностью для различных функциональных стилей как русского, так и азербайджанского языков; б) особыми лексико-грамматическими средствами их модельного

оформления, противопоставленного структуризации конструкций с соподчинением и последовательным подчинением; в) существованием безусловного изоморфизма между многоэлементными словосочетаниями различных видов и многокомпонентными предложениями.

5. МКСП нельзя рассматривать с точки зрения лишь суммативной, комбинаторной характеристики по отношению к двучастным сложным предложениям. Здесь следует учитывать ту же функциональную специфику, которая выдвигается, как правило, при разграничении простых предложений от сложных предложений, т.е. их уровневой интерпретации.

6. Явление комплексной соотнесенности частей одинаково покрывает как сложносочиненные, как бессоюзные, так и сложноподчиненные предложения, включающие минимум три компонента – три предикативные единицы. Это явление характерно для обоих языков. Следовательно, оно имеет в обоих языках системные свойства и не может считаться периферийным, факультативным.

7. Конструкции с комплексной соотнесенностью обнаруживают целый ряд внутрисконструктивных особенностей (функционирование препозитива, оформление особых союзных сочетаний, компрессия зависимых компонентов при их параллелизме и т.д.), которые в целом типичны как для русского, так и для азербайджанского языков. Ввиду этого, явление комплексной соотнесенности компонентов одному поясняемому элементу можно и следует признать языковой универсалией.

Апробация диссертации. Диссертация выполнена на кафедре современного русского языка филологического факультета Бакинского славянского университета. Некоторые положения диссертации были изложены в докладе, прочитанном на международной научно-практической конференции (Казань, 11мая, 2007-ой г.). По теме исследования опубликовано 7 научных статей в научных сборниках Азербайджана и России.

Работа обсуждена на объединённом заседании кафедр современного русского языка и тюркологии филологического факультета Бакинского славянского университета.

Структура диссертации определена спецификой поставленной проблемы. Работа состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы. Первая глава состоит из двух, а вторая – из четырёх разделов.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во **введении** обосновывается актуальность темы диссертации, определяются объект, предмет, цель, задачи и методы исследования, раскрываются научная новизна, теоретическое и практическое значения работы, представляются положения, выносимые на защиту.

Первая глава «Теоретические вопросы изучения грамматической природы многокомпонентных сложных предложений (МКСП)» состоит из двух разделов, в которых исследуются МКСП и указываются основные теоретические предпосылки выделения многокомпонентных сложных предложений с комплексной соотнесённостью.

Грамматическая природа сложного предложения в синтаксической науке исторически трактовалась неоднозначно. Сложное предложение долгое время воспринималось как сочетание, объединение простых предложений на базе определенных типов синтаксической связи. Такой подход имел место практически во всех вузовских учебниках вплоть до 40-х годов XX столетия – до появления серьезных работ В.Г. Богородицкого, который сумел систематизировать ряд особенностей сложного предложения, подтверждающих языковую самостоятельность сложного предложения вообще¹. Иначе говоря, было заложено основание интегративного понимания сложного предложения, его структурно-семантической целостности. Идея о том, что сложное предложение является “выражением единой сложной мысли” впоследствии развивалась в русистике очень интенсивно такими известными учёными, как В.В. Виноградов, Н.С. Пospelов, В.А. Белошапкова и др. Под влиянием идей структурно-семантической и функциональной целостности сложного предложения стали развиваться исследовательские направления, которые выдвигали в качестве самостоятельной языковой модели не только бинарные сложные предложения, но и некоторые разновидности многокомпонентных конструкций, организованных на базе одного основного типа синтаксической связи – либо подчинения, либо сочинения, либо же бессоюзия. Однако особый исследовательский интерес всё же вызвали многокомпонентные сложноподчиненные предложения (МКСПП), т.е. те конструкции, которые строились на базе только

¹ Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики. М.-Л.:1935,246 с.

подчинительной связи. В сфере изучения подобных полипредикативных единиц появилось множество серьёзных монографических работ И.А. Василенко, Г.В. Валимовой, В.В. Казьмина, Г.Ф. Калашниковой, Г.Ф. Гавриловой и др., утверждающих, что “модели УСП определённого типа принадлежат и постоянный состав его компонентов, и постоянное типовое содержание; причём это типовое значение поразному может проявляться в структурно-семантических модификациях модели УСП отдельного типа и в его конкретно-речевых реализациях”¹.

В силу отмеченного обстоятельства появились интересные исследовательские разработки и монографические работы по системному изучению МКСПП, по их классификационным моделям. Среди последних уже стало традиционным выделение МКСПП а) с последовательным подчинением, б) с соподчинением придаточных частей. Эти разновидности многокомпонентных конструкций классифицировались в пределах комплекса существенных для них признаков как в плане структуры, так и в плане семантической организации.

Вместе с тем в конце XX столетия стали появляться работы, в которых в отдельную группу выделялись так называемые МКСПП с комплексным подчинением. Последние традиционно рассматривались в качестве разновидности конструкций с последовательным подчинением, т.е. как “инверсированный тип последовательного подчинения”, хотя З.Н. Литвина, И.Г. Гамидов и др. в своих работах убедительно показывают структурно-семантическую специфику конструкций с комплексным подчинением, их противопоставленность конструкциям с соподчинением и конструкциям с последовательным подчинением.²

Вторая глава «Система многокомпонентных сложных предложений (МКСП) с комплексной соотнесённостью частей в русском и азербайджанском языках» состоит из четырёх раздела.

В главе рассматриваются все три вида многокомпонентных сложных предложений – многокомпонентные сложноподчиненные,

¹ Гаврилова Г.Ф. Усложненное сложное предложение в русском языке. Ростов-на-Дону: изд. РГУ, 1979, 227 с.

² Гамидов И.Г. Многокомпонентные сложноподчинённые предложения с комплексным подчинением в современном русском языке. Автореферат дис. канд. фил. наук. Ростов-на-Дону, 1977, 24 с.

многокомпонентные сложносочиненные и многокомпонентные бессоюзные конструкции. Особое внимание уделяется конструкциям первого типа, поскольку в русистике явление комплексной соотнесённости частей многокомпонентных конструкций разрабатывалось на материале именно последних. Среди них выделяются три разновидности: конструкции с последовательным подчинением, с соподчинением и с комплексным подчинением. Комплексное подчинение исследовано лишь на материале МКСПП. Данное явление в азербайджанском синтаксисе не нашло своего освещения.

В азербайджанском языкознании синтаксис многокомпонентных сложных предложений рассматривается в пределах традиционно установленной классификации, которая предусматривает выделение конструкций 1) с последовательным подчинением (*ardıcıl tabelilik quruluşunda olan cümlələr*), 2) с соподчинением (*paralel tabelilik quruluşunda olan cümlələr*) и 3) смешанных многокомпонентных предложений (*qarışıq tipli cümlələr*). Смешанные конструкции особенно объёмно рассматриваются Г.Ш. Кязимовым в учебнике по синтаксису азербайджанского языка.¹ Автор выделяет два типа смешанных конструкций: а) смешанные типы сложносочиненных предложений, б) смешанные типы сложноподчиненных предложений.

Рассматриваемые нами конструкции с комплексной соотнесённостью частей квалифицируются также в рамках смешанных структур сложноподчиненных предложений, не выделяя их в особую микросистему и не квалифицируя их как комплексные конструкции. Авторы известного учебника «*Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*» отмечают только две подгруппы смешанных многокомпонентных сложноподчиненных предложений: а) сложноподчиненные конструкции с параллельным подчинением (т.е. с соподчинением) и б) конструкции с последовательным подчинением.² Относительно многокомпонентных предложений азербайджанского языка понятие «комплексная соотнесённость элементов» применяется нами впервые.

Первый раздел «Многокомпонентные сложноподчиненные предложения (МКСПП) с комплексным подчинением» посвящён

¹ Kazımov. Q. Ş. *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. Bakı, 2000.

² Abdullayev A. Z., Seyidov Y. M., Həsənov A. Q. *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. IV hissə. Bakı: Maarif, 1972, s. 448-482.

истории изучения МКСПП с комплексным подчинением и рассматриваются конструкции, построенные по модели $A \leftarrow (a + b)$:

1. *Следует помнить, что чем свободней ум, тем богаче человек* (М. Горький. За бортом).

2. *Anamin da ürəyinə dammışdı ki, əgər mən Tərlandı minsəm, nə isə bir xəta baş verəcək* (Ə. Məmmədخانlı. Ayrıldılar).

Эти конструкции строятся на базе подчинения как главного вида связи: и между элементами (А) и (а + в), и между элементами а и в представлено только подчинение. В МКСПП с комплексным подчинением взаимноподчинённые компоненты придаточной части (т.е. а + в) обязательны для пояснения главного: компоненты придаточной части лишь в комплексе, в единстве изъясняют главное предложение. Структурно-семантическое своеобразие предложений с комплексным подчинением, их противопоставленность конструкциям а) с последовательным подчинением и б) с соподчинением в работе представлены следующими характерными признаками:

I. Признак обязательности обоих компонентов придаточной части.

Анализируются такие конструкции, в которых компоненты поясняющей части в обязательном единстве раскрывают смысл поясняемой части.

1. *Князь глядел и чувствовал, что чем больше он глядит, тем еще мертвее и тише становится в комнате* (Ф. Достоевский. Идиот, ч. 4, гл. II).

2. *Bununla belə o (Vəfadar) yaxşı bilirdi ki, əgər Hürü olmasaydı, o gecə xəncəri Səfiqulu bəyin sinəsinə baturacaqdı* (М. İbrahimov. Pərvanə. I kitab, I hissə, 9-cu fəsil).

II. Контактное расположение подчинительных союзов и союзных слов.

Анализируется система союзных единиц, участвующих в образовании отмеченных предложений:

1. *Оглядываясь на годы, прошедшие после второй мировой войны, американцы не могут не вспомнить, что хотя все президенты говорили о мире, но при каждом из них США где-нибудь воевали и высаживали войска, учиняли провокации* (Правда, 21.01.73).

2. *Amma ən böyük həqiqət ondadır ki, əgər paralel dünyalar vardırırsa, o zaman onlar sonsuz saydadırlar və bu sonsuz dünyaları nəyləsə doldurmaq lazımdır* (K. Abdulla. Unutmağa kimsə yox. 6-cı fəsil).

III. Наличие общего члена предложения.

Анализируется выражение препозитивного элемента (общего члена предложения) лексико-грамматическими классами слов, которые определяют его структурно-семантические функции в составе конструкций:

1. *И понял, что **вы** если бы захотели, то могли бы сделать меня самым счастливым человеком в мире...* (А. Куприн. Молох, гл. 6).

2. *Ağıllı adamlar yaxşı bilirlər ki, **indiki məqamda**, əgər dövlətimizi saxlamaq istəyiriksə, onun düşmənlərinin dəlillərini bilməliyik* (M. İbrahimov. Pərvanə. I kitab, II hissə, 6-cı fəsil).

В работе выявлены дифференциальные модельные признаки, позволяющие выделить МКСПП с комплексным подчинением в особую группу структур, отличную от предложений с последовательным подчинением и с соподчинением. Эти признаки наглядно представлены в таблице.

Дифференциальные признаки МКСПП. Соотношение дифференциальных признаков типов многокомпонентных сложноподчиненных предложений.

№	П р и з н а к и	Ст р у к т у р а			
		Последовательное подчинение	соподчинение		комплексное подчинение
			однородное	неоднородное	
1	Количество компонентов (не менее трех)	+	+		+
2	Наличие главного предложения и придаточных предложений (придаточной части)	+	+		+
3	Зависимость придаточных от одного и того же главного предложения в отдельности	-	+		-
4	Непосредственная подчинительная связь между главным предложением и отдельными придаточными	+	+		-
	с прид. I ст.	-			
	с прид. II ст.	-			

5	Совмещение в одном компоненте функций главного и придаточного предложения (разнофункциональность компонентов)		+	-	-
6	Синтаксическая связь между придаточными предложениями (компонентами придаточной части)	подчинение	+	-	-
		сочинение	-	+	-
		взаимоподчинение	-	-	+
7	Возможность употребления препозитивного элемента между главным предложением и придаточными		-	-	+
8	Контактное расположение двух подчинительных союзных средств между главным предложением и придаточными		-	-	+
9	Употребление определенных типов подчинительных союзных средств		0	0	+
10	Употребление определенных типов придаточных предложений		0	0	+
11	Месторасположение придаточных предложений (компонентов придаточной части)		0	0	+
12	Логико-смысловая оппозиция между придаточными (компонентами придаточной части)		0	0	+

(Знаки + и – обозначают соответственно наличие или отсутствие признака, знак 0 - нехарактерность указанного признака).

В этом разделе рассмотрен и вопрос о видах распространения конструкций с комплексным подчинением, выявлены условия их обрращения новыми элементами. Установлено, что не все элементы, распространяющие модель, можно считать факультативными. И всё это подтверждается примерами из обоих языков.

Сопоставительный анализ МКСПП с комплексным подчинением русского и азербайджанского языков показал, что их конструктивные возможности в обоих языках совпадают и являются универсальными, однако в азербайджанском языке стилистические возможности оформления этих конструкций шире.

Во **втором разделе** «Система многокомпонентных сложносочиненных предложений (МКССП) с комплексной соотнесённостью частей в русском и азербайджанском языках» рассмотрены МКССП, в которых комплекс (а + в) находится в сочинительных смысловых отношениях с первой частью – (А). Структурной особенностью данных конструкций является обязательность сочетания сочинительных и подчинительных союзов в их составе, их контактное расположение:

1. *Он издали только хорош, зато чем ближе, тем хуже* (Жигулев, 296).

2. *Başım namərd əlindədir, (amma) nə kəsir, nə bağışlayır* (Ə. Hüseynzadə, 108).

Здесь выделяются и такие конструкции, поясняющая часть которых представлена бессоюзными конструкциями:

1. *Семь лет не виделась, а сошлись – и говорить нечего* (А. Жигулев, 71).

2. *Varlı yoxsulun gününə ağlamaz, amma varlının barmağın bıçaq kəssə, yoxsul köynəyini cırar* (Ə. Hüseynzadə, 162).

Далее в работе выявляется система средств связи – сочинительные союзы в сочетании с подчинительными союзами; соотносительные союзные частицы – корреляты и модально-временной план глаголов-сказуемых:

1. *Мужик год не пьет, два не пьет, а как бес пропьет, так (мо) все пропьет* (Даль, 89). = *Sən dilini farağat saxla, yoxsa dərsini elə verərlər ki, necə gəlmisən, elə də dönərsən dədənin xarabasına* (İ. Məlikzadə).

2. *До поры рот не дерет, а пора придет и черт не уймем* (В. Даль, II, 130). = *Özüm də bilirəm – ya günaha bataram, ya sağlamlığımı itirərəm* (Az.TV. 20.03.08).

Таким образом, МКССП с комплексной соотнесенностью компонентов как в русском, так и в азербайджанском языках строятся по одинаковой схеме $\boxed{A} \leftarrow \boxed{a + в}$, в которой элемент \underline{A} находится со следующим комплексом в сочинительных отношениях и связях. Связь в данной позиции в обоих языках выражена союзами противительными (*а, но, да*) и соединительными (*и, также*). Комплекс (а + в) может быть выражен сложными предложениями любой категории – ССП, СПП, БСП. Это правило действует в обоих языках.

В **третьем разделе** «Многокомпонентные бессоюзные сложные предложения (МКБСП)» рассмотрены МКБСП, в которых главной

связью является бессоюзие. В усложненных бессоюзных конструкциях с комплексной соотнесенностью частей главной отличительной чертой является отсутствие союза-посредника между поясняемой (А) и поясняющими частями (а + в), место которого восполняется двоеточием или запятой.

МКБСП с комплексной соотнесённостью частей широко распространены в языке художественной литературы и в паремиологическом фонде:

1. *Жизнь идет: кто не попевает за ней, тот остается одиноким* (А. Жигулев, 126).

2. *Qoca dünnyada yenə insanın insan yeri var: tülkünün tülkü yeri, aslanın aslan yeri var* (Ə. Hüseynzadə, 219).

Поясняющая часть в изучаемых бессоюзных конструкциях может оформляться как при помощи союзных единиц, так и без них:

1. *Живет что ворона: куда захотела, туда и полетела* (А. Жигулев, 74). = *Не срывай яблока, пока зелено: созреет и само упадет* (В. Аникин, 228).

2. *Gözəl deyimdir: nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına* (M. Süleymanov. Zirvələr, 2-ci fəsil). = *O da qalib çıxılmaz vəziyyətdə: yuxarı biğ, aşağı saqqal!* (M. Süleymanov. Zirvələr, 10-cu fəsil).

Установлено, что в азербайджанском языке бессоюзные конструкции распространены шире, чем в русском языке. В русском языке сравнительно с азербайджанским среди КСС превалируют конструкции, в которых опущению чаще всего подвергается союзная единица, расположенная между (А) и (а + в).

В **четвёртом разделе** «Явление изоморфизма между МКСП с комплексной соотнесенностью частей и многоэлементными словосочетаниями» распространяется положение об изоморфности структур многоэлементного словосочетания и МКСП с комплексной соотнесённостью частей, что является доказательством языковой реальности и системного статуса этих конструкций. Как в русском, так и в азербайджанском языках обнаруживается структурное соответствие между разновидностями многокомпонентных сложных предложений и многоэлементными словосочетаниями, поскольку оформляются они практически аналогично, т.е. при помощи двойных подчинительных и сочинительных союзов.

1. Многокомпонентные сложноподчиненные предложения (МКСПП) и многоэлементные словосочетания:

– *Таким образом и оправдано мое правило, что чем громче и крупней человеческое великодушие, тем больше в нем самого отвра- тительного эгоизма* (Ф. Достоевский. Униженные и оскорбленные, ч. 3, гл. 10). = *Atam mənə həmişə başa salırdı ki, tərbiyə işində nə qədər tətkinli olsam, bir o qədər də yaxşı nəticələrim olar* (S. Qədirzadə. Qış gecəsi).

Сравним:

– *Тревожиться чем дальше, тем сильнее.* = *Haqq qazandırmalar da, hörmət qazandıрмаğa çalışırlar.*

2. Многокомпонентные сложносочиненные предложения (МКССП) и многоэлементные словосочетания:

– *Он издали только хорош, зато чем ближе, тем хуже.* = *Başım namərd əlindədir, amma nə kəsir, nə bağışlayır.*

Сравним:

– *Невозможно не только сказать, но и отдалить.* = *Həm toyda, həm yasda ağlamaq; gah nala, gah tıxa vurmaq.*

Общей для всех конструкций будет модель $A \leftarrow (a + b)$.

Основные выводы по содержанию диссертации:

1. Установление системы моделей всех типов УСП – одна из актуальных задач синтаксиса. Мы придерживаемся той концепции, что вычленение модели и, вообще, оптимальная типология УСП должна быть основана на системных связях УСП и многокомпонентных словосочетаний, т.е. на действительно имеющемся между этими единицами различных уровней синтаксиса объективного изоморфизма.

2. МКСП с комплексной соотнесенностью компонентов составляют микросистему в пределах УСП того или иного языка вообще, так как они противопоставлены другим типам УСП по целому ряду конструктивно-семантических параметров.

3. МКСП с комплексным подчинением представляют собой особую форму интегративности компонентов и особую модель исходной, минимальной синтаксической единицы, расположенной между двучастными сложными предложениями и усложненными предложениями, состоящих из 4-х и более компонентов. История изучения МКСПП с комплексным подчинением показывает, что они

противопоставлены конструкциям с соподчинением и конструкциям с последовательным подчинением по всем трём – семантическим, структурным и функционально-стилистическим – параметрам. В этой системе специфических свойств особое место занимают три основных параметра – возможность употребления в структуре придаточной части (а + в) препозитивного элемента, система контактирующих союзов, для которых грамматическим пределом является модель «сочинительный + подчинительный + подчинительный двойной (*и + что + если*)». В этом ряду свойств должны быть выделены особые отношения элементов придаточной части (а и в) между собой. Эти отношения материализуются в лексико-грамматических факторах, приводящих к целостности придаточной части.

4. Комплексная соотнесенность особенно отчетливо проявляется на материале паремииологических единиц, которые, ввиду своей устойчивой воспроизводимости, не допускают не только перемещения компонентов части (а + в), но опущения какого-нибудь из них. Стало быть, и этот материал объективно поддерживает мысль о существовании комплексных синтаксических структур в качестве особого структурного вида многокомпонентных конструкций наряду с соподчинением и последовательным подчинением элементов.

5. Языковая реальность конструкций с комплексным подчинением подтверждается явлением изоморфизма, существующим между МКСП и многоэлементными словосочетаниями. Изоморфизм между единицами разных синтаксических уровней – явление системное. Оно характеризует общую систему, в которой представлены три равнозначные конструкции – а) с последовательным подчинением, б) с соподчинением и в) с комплексным подчинением. Такая система адекватно вырисовывается и в русском, и в азербайджанском языках.

В **заключении** представлены обобщения, вытекающие из содержания диссертации.

Основные положения диссертации отражены в следующих публикациях автора:

1. Функции общего члена предложения в усложнённых конструкциях с комплексным подчинением (на материале русского и азербайджанского языков) // Русский язык и литература в Азербайджане, № 4, БСУ. Баку, 2006, с. 28-31.

2. Некоторые замечания по типологии союзных единиц // *Elmi xəbərlər*, № 1. ADU, 2006, с. 99-103.

3. К вопросу об изоморфизме между многокомпонентными сложноподчинёнными предложениями и многоэлементными словосочетаниями (на материале русского и азербайджанского языков) // *Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук*. Баку: Мутарджим, № 1, 2006, с. 58-64.

4. Многокомпонентные сложные предложения с комплексной соотнесённостью частей // *Elmi xəbərlər*, № 5. ADU, 2006, с. 114-119.

5. Семантико-синтаксическая организация многокомпонентных сложных предложений комплексной структуры // *Евразийский мир: многообразие и единство*. Материалы международной научно-практической конференции. Т. 1. Татарыстан, Казань, 11 мая, 2007, с.388-391.

6. Комплексные синтаксические конструкции в русском и азербайджанском языках // *Хəбərlər*, № 2 (10). *Naхçivan MR*, 2007, с. 77-82.

7. Минимальная структура многокомпонентных сложноподчинённых предложений с комплексным подчинением и виды её распространения // *Вести*, Белорусский гос. пед. ун. Серия 1. Педагогика. Психология. Филология. Минск, 2012, № 2.

8. Классификация многокомпонентных сложных предложений в русском и азербайджанском языках. // *Filoloqiya məsələləri*, № 3, АМЕА Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, 2012.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

ARZU MEYBULLA QIZI AĞAKİŞİYEVA

HİSSƏLƏRİ KOMPLEKS ƏLAQƏLİ

ÇOXKOMPONENTLİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

(RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN MATERIALI ƏSASINDA)

10.02.03 – Slavyan dilləri

10.02.01 – Azərbaycan dili

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2012

Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin filologiya fakültəsinin müasir rus dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

- Elmi rəhbər:** filologiya elmləri doktoru,
professor **İ. H. Həmidov**
- Rəsmi opponentlər:** filologiya elmləri doktoru,
professor **T. H. Məmmədova**
- filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent **Q. D. Rzayeva**
- Aparıcı təşkilat:** Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin rus dili və müasir Azərbaycan dili kafedraları

Müdafiə "30_" __05_ 2012-ci il tarixində saat "___"- da Bakı Slavyan Universiteti nəzdində filologiya elmləri üzrə doktorluq və fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D 02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəh., S. Rüstəm küç., 25.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat "___" _____ 2012-ci il tarixində göndərilmişdir.

D. 02.071
Dissertasiya Şurasının
Elmi katibi

filologiya elmləri üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent
Muqimova N. R.

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Dissertasiya A ← (a + b) kompleks əlaqəli model əsasında qurulmuş çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrə (ÇKMC) həsr olunub. Belə cümlələrdə baş cümlə (A) ancaq (a + b) blokunun ümumi gücü ilə aydınlaşır. Bu blokun elementləri müstəqil olaraq, ayrı ayrılıqda (A) hissəsini açə bilmir.

Mövzunun aktuallığı. Müasir rus dilinin sintaksisində “qəlizləşmiş” mürəkkəb cümlələrin tədqiqat predmetinə dair müxtəlif fikirlər mövcuddur. Onlardan biri V.A. Beloşapkovanın adı ilə bağlıdır. O, hesab edirdi ki, bu cümlələr binar (iki hissəli) cümlələrin struktur tiplərinin kombinator formalarıdır.¹ Bu fikir heç də bütün sintaksis mütəxəssisləri tərəfindən qəbul olunmur. Digər fikrin tərəfdarları (N.A. Vasilenko, Q.F. Qavrilova, İ.H. Həmidov və b.) hesab edir ki, çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr cümlə quruluşu, binar konstruksiyaların böyük bir qismi kimi ilkin konstruksiyaya funksiyası daşıyır.

“Qəlizləşmiş” mürəkkəb cümlələr bizim tərəfimizdən üç və daha çox komponentlərdən (predikativ vahidlərdən) ibarət konstruksiyalar kimi qəbul olunur. Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr isə üç və daha çox komponenti olan və adi mürəkkəb cümlələrdən – tabeli mürəkkəb, tabesiz mürəkkəb, bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrdən birinin sintaktik bazası əsasında qurulmuş konstruksiyalardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə, indiyə kimi “qəlizləşmiş” mürəkkəb cümlələrin öyrənilməsi üçün ümumi müddəalar qəbul edilməmişdir, bunun da nəticəsində onların vahid təsnifatı mövcud deyil. Dərslik və dərs vəsaitlərində qeyd olunan mürəkkəb cümlələr gah çoxtərkibli, gah “qəlizləşmiş” sintaktik konstruksiyalar kimi təqdim edilir, gah da ümumiyyətlə araşdırılmır. Bu kateqoriya kifayət qədər işlənmədiyindən ona aid konstruksiyaların öyrənilməsi zərurəti yaranır ki, elə həmin zərurət də tədqiqatın aktuallığının əsasında duran səbəbə çevrilir.

Öyrənilən konstruksiyalar nəinki bir dil üçün, doğma dillər üçün səciyyəvidirlər, hətta müxtəlif sistemli dillərin sintaktik sistemləri üçün də universaldırlar. Müxtəlif sistemli dillərin materialı əsasında təqdim olunan sintaktik konstruksiyaların müqayisəli tipoloji tədqiqatı ümumiyyətlə apa-

¹ Белошапкина В. А. Сложное предложение в современном русском языке. М.: Просвещение, 1967, 158 с.

rılmamışdır. Sözü gedən dissertasiya işində rus və Azərbaycan dillərində olan materiallar əsasında çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr araşdırılır və bu kimi konstruksiyaların müqayisə olunan dillərdə spesifik semantik və struktur xüsusiyyətləri açıqlanır.

Tədqiqatın obyektini rus və Azərbaycan dillərinin paremioloji fondu və bədii ədəbiyyat dili sferasında tərkib hissələri kompleks əlaqə prinsipi əsasında qurulmuş dil vahidlərinin digər prinsiplər və modellər əsasında qurulan konstruksiyalarla sistemli münasibətləridir.

Tədqiqatın predmeti – çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin konkret sistemidir: $A \leftarrow (a + b)$ modeli çərçivəsində kompleks əlaqəli çoxkomponentli tabeli mürəkkəb cümlələr, tabelsiz mürəkkəb cümlələr, bağlayıcı mürəkkəb cümlələr və çoxelementli söz birləşmələridir.

Tədqiqatın məqsədi tərkib hissələri kompleks əlaqədə olan çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin çoxpilləli analizi, onların konstitutiv semantik və struktur xassələrinin aşkar edilməsi, tədqiq olunan konstruksiyaların tərkibi 3 və daha çox komponentlərdən ibarət olan “qəlizləşmiş” mürəkkəb cümlələrin ümumi sistemində yerinin təyin olunması, həmçinin çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin mikrotekstin arxitekturası ilə qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsir parametrlərinin müəyyən edilməsidir.

Tədqiqatın vəzifələri aşağıdakılardır:

a) kompleksli sintaktik strukturların (KSS) quruluş və məna cəhətdən ətraflı xarakterizə olunması; b) analiz olunan vahidlərin tipologiyasının müəyyən olunması; c) komponentlərin modeldaxili qarşılıqlı əlaqəsi zamanı KSS-ra xas olan struktur-semantik dəyişmələrin müəyyən edilməsi; d) KSS-in struktur-semantik bütövlüyünü təmin edən komponentlərarası əlaqə vasitələrinin göstərilməsi, həmçinin bağlayıcı vasitələrinin funksional təsnifatının təqdim olunması; e) həm rus, həm də Azərbaycan dillərində KSS-in çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr sistemində xüsusi bir struktur növü kimi göstərilməsi; ə) çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr və çoxelementli söz birləşmələri arasında izomorfik münasibətlərin olmasının və həmçinin hər iki dil üçün bu münasibətlərin universal olmasının əsaslandırılması.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işində dil faktlarının ənənəvi kompleks (struktur-semantik və funksional) təhlili və bir sıra hallarda transformasiya metodları tətbiq edilir.

Tədqiqat mənbələri. Materialın analizi toplanmış 2000-dən artıq nümunədən ibarət kartoteka əsasında aparılmışdır. Kartotekanın əsas

hissəsini rus və Azərbaycan klassiklərinin bədii əsərləri və hər iki dilin paremio-aforistik materialları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

a) rus və Azərbaycan dillərində spesifik struktur-semantik xassələri aşkarlanan çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin ətraflı tədqiqinə cəhd edilir; b) KSS-in bütövlükdə çoxtərkibli cümlələrin sistemli surətdə qarşılıqlı münasibəti əsaslandırılır; c) KSS-in semantik strukturlarının parametrləri müəyyənləşdirilir, bunun nəticəsində də bu strukturlar mürəkkəb binar cümlələrlə uyğunluqlarına görə minimal vahidlərin xüsusi kateqoriyasına bölünürlər; d) bağlayıcı vahidlərin bir kontakt sıradə fəaliyyətinin dəqiq sərhədləri müəyyən edilir; e) KSS-lar çərçivəsində predikativ vahidlərin struktur təsirinin dərəcəsi müəyyənləşdirilir; ə) çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr və çoxelementli söz birləşmələri arasında izomorfik münasibətin olmasının reallığı təsvir olunur.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatın obyektı müasir Azərbaycan və rus dillərinin sintaksisi kursu üzrə tədris proqramına daxil olan çoxtərkibli mürəkkəb cümlələr olduğu üçün, tədqiqatın əldə edilmiş nəticələrindən bu fənlərin tədrisi zamanı ali məktəb praktikasında, həmçinin çoxtərkibli cümlələrin və mətnin sintaksisinə dair xüsusi kursların təşkilində istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu işdə tərkib hissələri kompleks əlaqədə olan çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin mürəkkəb cümlələrin ümumi sistemindəki sintaktik statusu hərtərəfli şəkildə xarakterizə edilir. Tərkib hissələri kompleks əlaqədə olan çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr cümlə bütövlüyü (iki hissəli) və çoxkomponentli mürəkkəb quruluşlar (mürəkkəb sintaktik bütöv, mətn) arasında yer tutan müstəqil sintaktik vahiddir.

Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

1. Çoxtərkibli mürəkkəb cümlələr bir sıra spesifik xüsusiyyətlər aşkar edir, bununla da onlar cümlə bütövlüyü mürəkkəb cümlələrə nisbətə daha yüksək funksional-sintaktik vahidlərin xüsusi qrupu kimi seçilir. Qeyd olunmuş cümlələrin öyrənilməsinə həsr olunmuş xüsusi işlərin olmaması ilə bağlı Azərbaycan dilçiliyi üçün müxtəlif növ çoxkomponentli konstruksiyaların tədqiqat perspektivi aktual olaraq qalır.

2. İki struktur növündən – ardıcıl və paralel tabeli konstruksiyalardan ibarət olan çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin ənənəvi təsnifatı müx-

təlif sintaktik səviyyəli vahidlər arasında mövcud olan sistemli tamlığın, izomorfizmin tələblərinə cavab vermir.

3. Buna görə də çoxkomponentli konstruksiyaların daha bir növünün – komponentləri kompleks tabeli (kompleks əlaqəli) konstruksiyaların qeyd olunması yuxarıda göstərilən çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin tiplərilə yanaşı nəinki tədqiq olunan vahidlərin dil reallığı ilə, həm də təsniflənmə sxeminin sistemli xarakterinin tələblərilə də cavab verir.

4. Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin xüsusi sinfinin – hissələri kompleks əlaqəli olan kompleks sintaktik strukturunun mövcudluğu a) onların həm rus, həm də Azərbaycan dillərinin müxtəlif funksional stil-ləri üçün tipik olmağı ilə; b) onların model tərtibatının ardıcıl və paralel tabeli konstruksiyaların quruluşuna qarşı qoyulan strukturunun xüsusi leksik-qrammatik vasitələrilə; v) çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr və çoxelementli söz birləşmələri arasında izomorfik münasibətlərin olması təsdiqlənir.

5. Cüttərkibli mürəkkəb cümlələrə nisbətə çoxkomponentli mürək-kəb cümlələri yalnız summativ, kombinator xarakteristikası nöqtəyi-nəzə-rindən araşdırmaq olmaz. Burada sadə cümlələri mürəkkəb cümlələrdən ayıran həmən funksional spesifikasiya nəzərə almaq lazımdır.

6. Hissələrin kompleks əlaqəsi minimum üç komponentdən ibarət olan həm mürəkkəb tabesiz, bağlayıcısız, həm də mürəkkəb tabeli cümlələrə xasdır. Bu hal hər iki dil üçün xarakterikdir. Bununla da o, hər iki dildə sistemli xarakter daşıyır və fakültativ, köməkçi model hesab oluna bilməz.

7. Kompleks əlaqəli konstruksiyalar rus və Azərbaycan dilləri üçün tipik olan bir sıra strukturdaxili xüsusiyyətlərə malikdirlər. Bununla əlaqə-dar olaraq kompleks əlaqəni dil universalıyası kimi qəbul etmək mümkün və vacibdir.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya Bakı Slavyan Universi-tetinin filologiya fakültəsinin müasir rus dili kafedrasında yerinə yetiril-mişdir. Tədqiqatın bəzi müddəaları beynəlxalq elmi-praktik konfransda məruzə edilmişdir (Kazan, 11 may, 2007-ci il). Azərbaycan və Rusiyanın elmi toplularında 7 elmi məqalə nəşr olunmuşdur. Dissertasiya Bakı Slav-yan Universitetinin filologiya fakültəsinin müasir rus dili və türkologiya kafedralarının birgə iclasında müzakirə edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və isti-fadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir. Birinci fəsil iki, ikinci fəsil isə dörd bölmədən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə dissertasiyanın aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsədi, vəzifələri, metodları müəyyən edilir, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti şərh edilir, müdafiəyə çıxarılan müddəalar təqdim olunur.

“Çoxkomponentli cümlələrin qrammatik təbiətinin (quruluşunun) nəzəri cəhətdən öyrənilməsi” adlanan **I fəsil** iki bölmədən ibarətdir. Burada çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr tədqiq olunur və çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin hissələrinin kompleks əlaqəsi səviyyəsində qurulmasının nəzəri zəmini araşdırılır.

Mürəkkəb cümlənin qrammatik təbiəti haqqında rus sintaksisində tarixən birmənalı fikir yürüdülməmişdir. Uzun müddət mürəkkəb cümlə sintaktik əlaqənin müəyyən növlərinin bazası əsasında qurulmuş sadə cümlələrin birləşməsi kimi qəbul olunurdu. Bu yanaşma XX əsrin 40-cı illərinə kimi V.Q. Boqoroditskinin ciddi tədqiqatlarının yaranmasına qədər praktiki olaraq bütün ali məktəb dərsləklərində yer tuturdu. V.Q. Boqoroditski mürəkkəb cümlənin dil sərbəstliyini təsdiq edən bir sıra xüsusiyyətlərini sistemləşdirə bilmişdir.¹ Başqa sözlə, mürəkkəb cümlənin inteqrativ anlayışının, onun struktur-semantik bütövlüyünün əsası qoyulmuşdur. Mürəkkəb cümlə “vahid mürəkkəb fikri ifadə edir” ideyası sonralar rusistikada V.V. Vinqradov, N.S. Pospelov, V.A. Belošapkova və s. kimi tanınmış alimlər tərəfindən çox intensiv inkişaf etdirilmişdir. Mürəkkəb cümlənin struktur-semantik və funksional bütövlüyü ideyalarının təsiri altında tədqiqat işləri inkişaf etməyə başladı. Burada sərbəst dil modeli qismində nəinki binar mürəkkəb cümlələr, həm də sintaktik əlaqənin bir əsas tipinin ya tabelilik, ya tabesizlik, ya da ki bağlayıcısız əlaqəsi bazası üzərində təşkil olunan çoxkomponentli konstruksiyaların bəzi struktur növləri göstərilirdi. Lakin xüsusi tədqiqatçı marağına çoxkomponentli mürəkkəb tabeli cümlələr, yəni yalnız tabeçilik əlaqəsi bazası üzərində qurulmuş konstruksiyalar səbəb oldular. Bu konstruksiyaların tədqiqatı sahəsində İ.A. Vasilenkonun, Q.V. Valimovanın, Q.F. Qavrilovanın və b. çox sayda ciddi monoqrafik işləri yarandı. Onların fikrincə çox-

¹ Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики. М.-Л.:1935,246 с.

komponentli mürəkkəb cümlələr ikihissəli konstruksiyalara nisbətə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət cəhətdən müstəqil konstruksiya növüdür.¹

Bu hal çoxkomponentli mürəkkəb tabeli cümlələri sistem halında öyrənilməsi və təsnifatı haqqında maraqlı tədqiqat araşdırmaları və monoqrafik işləri meydana çıxartdı. Ənənəvi olaraq, artıq çoxkomponentli mürəkkəb tabeli cümlələrin budaq hissələrinin a) ardıcıl tabeliliyi, b) paralel tabeliliyi göstərilmişdir. Çoxkomponentli konstruksiyaların bu struktur növləri struktur və semantik təşkili baxımından onlara xas olan əlamətlər çərçivəsində təsnifatlanmışdır.

Bununla yanaşı XX əsrin sonunda ayrıca bir qrup kimi göstərilmiş kompleks tabeli mürəkkəb cümlələr haqqında tədqiqat işləri yaranmağa başlamışdır. Lakin bu konstruksiyalar ənənəvi olaraq ardıcıl tabeli mürəkkəb cümlələrin bir struktur növü kimi təsvir edilmişdir. Z.N. Litvina, İ.H. Həmidov və b. isə öz tədqiqat işlərində kompleks tabeli konstruksiyaların spesifik struktur-semantik cəhətlərini, onların ardıcıl və paralel tabeli konstruksiyalara qarşı qoyulmasını göstərirlər.²

“Rus və Azərbaycan dillərində hissələri kompleks əlaqəsi münasibətində olan çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr” adlanan **II fəsil** dörd bölmədən ibarətdir.

Fəsilə çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin hər üç növü – çoxkomponentli tabeli mürəkkəb, tabelsiz mürəkkəb, bağlayıcısız mürəkkəb konstruksiyalar təsvir olunur. Çoxkomponentli tabeli mürəkkəb cümlələrə xüsusi diqqət yetirilir, çünki rusistikada ÇKMC-in tabelilik əlaqələri ilə bağlı böyük nəzəri təcrübə toplanılıb. Hər üç (paralel tabeli, ardıcıl tabeli və kompleks tabeli çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr) model araşdırılıb. Amma bu sintaktik əlaqə yalnız çoxkomponentli tabeli mürəkkəb cümlələrin üzərində göstərilib.

Azərbaycan dilinin sintaksisində isə kompleks tabeli çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr ayrıca bir model kimi araşdırılmayıb. Azərbaycan dilçiliyində çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin sintaksisi ənənəvi təsnifat üzrə araşdırılır. Bu təsnifata görə çoxkomponentli mürəkkəb cümlələri üç növə ayırırlar: 1) ardıcıl tabelilik quruluşunda olan cümlələr; 2) paralel

¹ Гаврилова Г. Ф. Усложненное сложное предложение в русском языке. Ростов-на-Дону: изд. РГУ, 1979, 227 с.

² Гамидов И. Г. Многокомпонентные сложноподчинённые предложения с комплексным подчинением в современном русском языке. Автореферат дис. канд. фил. наук. Ростов-на-Дону, 1977, 24 с.

tabelilik quruluşunda olan cümlələr; 3) qarışıq tipli çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr. Qarışıq tipli konstruksiyalar Q.Ş. Kazımovun Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair dərsliyində xüsusilə geniş araşdırılır.¹ Müəllif qarışıq tipli konstruksiyaları tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlə tipi kimi qruplaşdırmışdır. Həmçinin kompleks əlaqəli konstruksiyalar da qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr kimi verilir. “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis.” dərsliyinin müəllifləri çoxkomponentli tabeli mürəkkəb cümlələrin yalnız iki növünü qeyd edirlər: a) paralel tabeli mürəkkəb konstruksiyalar; b) ardıcıl tabeli mürəkkəb cümlələr.² “Elementlərin kompleks əlaqəsi” anlayışı Azərbaycan dilinin çoxkomponentli cümlələrinə dair ilk dəfə bizim tərəfimizdən işlədilmişdir.

“Kompleks tabelilik əlaqəsi əsasında qurulmuş çoxkomponentli tabeli mürəkkəb cümlələr” adlanan **birinci bölmədə** kompleks tabelilik modeli əsasında qurulmuş çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin öyrənilməsinin tarixindən danışılır və $A \leftarrow (a + b)$ modeli əsasında qurulmuş konstruksiyalar nəzərdən keçirilir:

1. *Следует помнить, что чем свободней ум, тем богаче человек* (М. Горький. За бортом).

2. *Anamın da ürəyinə dammışdı ki, əgər mən Tərlandı minsəm, nə isə bir xəta baş verəcək* (Ə. Məmmədخانlı. Ayıldılar).

Bu konstruksiyalarda komponentlər arasındakı əsas əlaqə – tabelilik əlaqəsidir. Belə cümlələrdə baş cümlə (əsas predikativ hissə) qarşılıqlı əlaqədə olan iki tərkib elementinin köməyi ilə genişlənir, sintaktik ədəbiyyatda bu cür əlaqələr ardıcıl tabeli mürəkkəb cümlələrə aid edilir. Yəni $A \leftarrow (a \leftrightarrow b)$ formulu zəminində qurulur: baş cümlə (A) ancaq (a + b) blokunun ümumi gücü ilə aydınlaşır. Bu blokun elementləri (A) hissəsini müstəqil olaraq açə bilmir. Dissertasiyada kompleks tabelilik əlaqəsi modeli əsasında qurulmuş çoxkomponentli mürəkkəb cümlələri ardıcıl və paralel tabeli mürəkkəb cümlələrdən fərqləndirən əsas struktur xüsusiyyətlər tədqiq edilir:

I. Budaq cümlənin hər iki komponentinin mütləq iştirakı.

1. *Князь глядел и чувствовал, что чем больше он глядит, тем еще мертвее и тише становится в комнате* (Ф. Достоевский. Идиот, ч. 4, гл. II).

¹ Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2000.

² Abdullayev A.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə. Bakı: Maarif, 1972, s. 448-482.

2. *Bununla belə o (Vəfadar) yaxşı bilirdi ki, **əgər** Hürü olmasaydı, o gecə xəncəri Səfiqulu bəyin sinəsinə batıracaqdı* (M. İbrahimov. Pərvanə. I kitab, I hissə, 9-cu fəsil).

II. Tabelilik bağlayıcılarının və bağlayıcı sözlərin kontakt mövqedə yerləşməsi.

Burada binar mürəkkəb və çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin struktur təşkilində iştirak edən bağlayıcı vahidlərinin sistemi analiz edilir:

1. *Оглядываясь на годы, прошедшие после второй мировой войны, американцы не могут не вспомнить, **что хотя** все президенты говорили о мире, но при каждом из них США где-нибудь воевали и высаживали войска, учиняли провокации* (Правда, 21.01.73).

2. *Амма ən böyük həqiqət ondadır **ki, əgər** paralel dünyalar vardısa, o zaman onlar sonsuz saydadırlar və bu sonsuz dünyaları nəyləsə doldurmaq lazımdır* (K. Abdulla. Unutmağa kimsə yox. 6-cı fəsil).

III. Budaq cümlə hissəsini təmsil edən mürəkkəb cümlənin, yəni (a + b) blokunun ümumi cümlə üzvünün olması.

Burada ümumi cümlə üzvünün leksik-qrammatik söz qrupları ilə ifadəsi və onun konstruksiya tərkibində olan struktur-semantik funksiyaları analiz edilir:

1. *И понял, что **вы** если бы захотели, то могли бы сделать меня самым счастливым человеком в мире...* (А. Куприн. Молох, гл. 6).

2. *Ağıllı adamlar yaxşı bilirlər ki, **indiki məqamda**, əgər dövlətimizi saxlamaq istəyiriksə, onun düşmənlərinin dəlillərini bilməliyik* (M. İbrahimov. Pərvanə. I kitab, II hissə, 6-cı fəsil).

Dissertasiyada KSS-ları ardıcıl tabelilik əsasında qurulmuş cümlələrdən fərqli xüsusi struktur qrupu kimi fərqləndirməyə imkan verən diferensial model əlamətlər aşkar edilir. Bu əlamətlər cədvəldə açıqlanır.

Çoxkomponentli tabeli mürəkkəb cümlələrin tiplərinin diferensial əlamətlərinin müqayisəsi.

№	Əlamətlər	Struktur			
		ardıcıl tabelilik	paralel tabelilik		kompleks tabelilik
			həmcins	qeyri-həmcins	
1	Komponentlərin sayı (üçdən və daha artıq)	+	+	+	
2	Baş cümlənin və budaq cümlələrin mütləq iştirakı	+	+	+	

3	Budaq cümlələrin ayrı ayrılıqda eyni baş cümlədən asılılığı	-	+	-	
4	Baş cümlə və budaq cümlələr arasında bilavasitə tabelilik əlaqəsi	+ I dər. budaq cümlə ilə	+	-	
		- II dər. budaq cümlə ilə			
5	Baş və budaq cümlələrin funksiyalarının bir komponentdə təzahürü	+	-	-	
6	Budaq cümlələrin komponentləri arasında sintaktik əlaqə	tabelilik	+	-	-
		tabesizlik	-	+	-
		qarşılıqlı tabelilik	-	-	+
7	Baş və budaq cümlələri arasında prepozitiv elementin mümkünlüyü	-	-	+	
8	Baş və budaq cümlələri arasında tabelilik bağlayıcılarının kontakt mövqedə yerləşməsi	-	-	+	
9	Tabelilik bağlayıcı vasitələrinin müəyyən tiplərinin işlənməsi	0	0	+	
10	Budaq cümlələrin müəyyən tiplərinin işlənməsi	0	0	+	
11	Budaq cümlələrin komponentlərinin yerləşməsi	0	0	+	
12	Budaq cümlə hissəsinin komponentləri arasında məntiqi-məna oppozisiyaları	0	0	+	

(+ və - işarələri əlamətin müvafiq olaraq olmasını və yaxud olmamasını, 0 işarəsi – işarə olunan əlamətin qeyri-xarakterik olmasını göstərir).

Bu bölmədə kompleks tabeli konstruksiyaların genişlənmə potensialı məsələsi gözdən keçirilir, onlara yeni elementlərin əlavə edilməsi şərtləri müəyyənləşdirilir. Modeli genişləndirən bütün elementlərin heç də hamısının fakültativ element olmaması müəyyən edilmişdir. Deyilənlərin hamısı hər iki dildə verilən nümunələrlə bir daha təsbit edilir.

Rus və Azərbaycan dillərində kompleks tabeli çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin müqayisəli təhlili göstərir ki, hər iki dildə onların konstruktiv imkanları üst-üstə düşür və bütövlükdə bu sintaktik hadisə universaldır, lakin Azərbaycan dilində bu konstruksiyaların formalaşdırılmasının üslubi imkanları daha genişdir.

“Rus və Azərbaycan dillərində hissələri kompleks əlaqəli çoxkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlələr” adlanan **ikinci bölmədə** tərkibindəki (a + b) kompleksinin birinci hissə (A) ilə tabesizlik semantik-sintaktik

əlaqədə olan çoxkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlələrin quruluş xüsusiyyətləri araşdırılır. Söhbət A ← (a ↔ b) modelindən gedir.

Bu konstruksiyalarda komponentlər arasındakı əsas əlaqə – tabesizlik əlaqəsidir. Bu konstruksiyaların əsas struktur xüsusiyyəti tərkibindəki tabesiz və tabeli bağlayıcıların mütləq uzlaşması və onların kontakt mövqədə yerləşməsi imkanındır:

1. *Он издали только хорои, зато чем ближе, тем хуже* (Жигулев, 296).

2. *Баşım namərd əlindədir, (amma) nə kəsir, nə bağışlayır* (Ə. Hüseynzadə, 108).

Burada izahedici hissəsi bağlayıcısız quruluşlardan ibarət olan konstruksiyalara da rast gəlinir:

1. *Семь лет не виделись, а сошлись - и говорють нечего* (А. Жигулев, 71).

2. *Varlı yoxsulun gününə ağlamaz, amma varlının barmağın bıçaq kəssə, yoxsul köynəyini cırar* (Ə. Hüseynzadə, 162).

Daha sonra dissertasiyada araşdırılan konstruksiyaların spesifik xüsusiyyətləri: bağlayıcı vasitələr – tabeli bağlayıcılarla əlaqədə tabesizlik bağlayıcıların, nisbi bağlayıcı hissəciklərinin – korrelyatların iştirakı aşkar olunur; fel-xəbər modal-zaman planı öyrənilir:

1. *Мужик год не пьет, два не пьет, а как бес prorвет, так (то) все пропьет* (Даль, 89). = *Sən dilini farağat saxla, yoxsa dərşini elə verərlər ki, necə gəlmisən, elə də dönərsən dədənin xarabasına* (İ. Məlikzadə).

2. *До поры рот не дерет, а пора придет и черт не үймет* (В. Даль, II, 130). = *Özüm də bilirəm – ya günaha bataram, ya sağlamlığı-mı itirərəm* (Az.TV. 20.03.08).

Beləliklə, hissələri kompleks əlaqəli çoxkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə həm rus, həm də Azərbaycan dillərində izah olunan komponent (A) digər (a + b) kompleksi ilə tabesiz münasibətdə və tabesiz əlaqədədir. Hər iki dildə göstərilən mövqenin əlaqəsi inkar (*amma, ancaq, lakin*) və birləşdirici (*və, həmçinin*) bağlayıcıları ilə ifadə olunur. (a + b) kompleksi mürəkkəb cümlələrin – mürəkkəb tabeli, mürəkkəb tabesiz, bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrin – hər hansı bir forması ilə ifadə oluna bilər. Bu qayda hər iki dilə aiddir.

“Hissələri kompleks əlaqəli çoxkomponentli bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr” adlanan **üçüncü bölmədə** çoxkomponentli bağlayıcısız

mürəkkəb cümlələrin quruluş xüsusiyyətləri araşdırılır. Bu konstruksiyalarda komponentlər arasındakı əsas əlaqə – bağlayıcısız əlaqədir. Bu konstruksiya­ların əsas fərqli cəhəti izah olunan (A) və izahedici (a + b) hissələri arasında vasitəçi bağlayıcının olmamasıdır. Belə bağlayıcıları iki nöqtə və yaxud vergül əvəz edir. Hissələri kompleks əlaqəli çoxkomponentli bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr bədii ədəbiyyat dilində və paremio­loji fonda geniş yayılmışdır:

1. *Жизнь идет: кто не попевает за ней, тот остается одиноким* (A. Жигулев, 126).

2. *Qoca dünyada yenə insanın insan yeri var: tülkünün tülkü yeri, aslanın aslan yeri var* (Ə. Hüseynzadə, 219).

Öyrənilən konstruksiyalarda izahedici hissənin komponentləri həm bağlayıcı vasitələrin köməyi­lə, həm də onların iştirakı olmadan birləşə bilər:

1. *Живет что ворона: куда захотела, туда и полетела* (A. Жи­гулев, 74). = *Не срывай яблока, пока зелено: созреет и само упадет* (B. Аникин, 228).

2. *Gözəl deyimdir: nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına* (M. Süleymanov. Zirvələr, 2-ci fəsil). = *O da qalib çıxılmaz vəziyyətdə: yuxarı bığ, aşağı saqqal!* (M. Süleymanov. Zirvələr, 10-cu fəsil).

Azərbaycan dilində bağlayıcısız konstruksiya­ların rus dilindən daha geniş yayıldığı müəyyən edilir. Azərbaycan dili ilə müqayisədə rus dilində kompleks sintaktik strukturlarda (A) və (a + b) kompleksi arasında yerləşən bağlayıcının buraxıldığı (eliminasiya olduğu) konstruksiya­lar üstünlük təşkil edir.

“Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr və çoxelementli söz birləşmə­ləri arasında izomorfik münasibət” adlanan **dördüncü bölmədə** çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin çoxelementli söz birləşmələri ilə izomorfik münasibətdə olması araşdırılır və belə bir qənaətə gəlinir ki, araşdırılan sintaktik vahidlər dil sistemində obyektiv reallığa malikdirlər. Həm rus, həm də Azərbaycan dillərində çoxelementli söz birləşmələri sırf struktur baxımından çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrdən fərqlənmirlər, yəni çoxelementli söz birləşmələrinin komponentləri də ikihissəli tabeli və tabesiz bağlayıcılarla birləşirlər.

1. Çoxkomponentli tabeli mürəkkəb cümlələr və çoxelementli söz birləşmələri:

– *Таким образом и оправдано мое правило, что чем громче и крупней человеческое великодушие, тем больше в нем самого отвра-*

тительного эгоизма (Ф. Достоевский. Униженные и оскорбленные, ч.3, гл. 10). = *Atam mənə həmişə başa salırdı ki, tərbiyə işində nə qədər tətkinli olsam, bir o qədər də yaxşı nəticələrim olar* (S. Qədirzadə. Qış gecəsi).

– *Тревожиться чем дальше, тем сильнее.* = *Haqq qazandırmasalar da, hörmət qazandıрмаğa çalışırlar.*

2. Çoxkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlələr və çoxelementli söz birləşmələri:

– *Он издал только хорошо, зато чем ближе, тем хуже.* = *Başım namərd əlindədir, amma nə kəsir, nə bağışlayır.*

– *Невозможно не только сказать, но и отдалить.* = *Həm toyda, həm yasda ağlamaq; gah nala, gah tıxa vurmaq.*

Verilən konstruksiyalar üçün ümumi model belədir: $A \leftarrow (a + b)$.

Dissertasiyanın məzmununa dair əsas nəticələr:

1. Sintaksisin əsas aktual vəzifələrindən biri – hər növ çoxtərkibli cümlələrin modellər sisteminin aşkar edilməsidir. Biz bu konsepsiyanın tərəfdarıyıq ki, modelin növlərə ayrılması və, ümumiyyətlə, çoxtərkibli cümlələrin optimal tipologiyası bu tip cümlələrin və çoxelementli söz birləşmələrinin sistemli əlaqələrinə əsaslanmalıdır. Yəni sintaksisin müxtəlif səviyyələrinin vahidləri arasında həqiqətən də obyektiv izomorfizm mövcudluğu danılmazdır.

2. Hissələri kompleks əlaqəsi münasibətində olan çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr ümumiyyətlə bu və ya digər dilin çoxtərkibli cümlələri çərçivəsində mikrosistem təşkil edirlər. Çünki onlar bir sıra konstruktiv-semantik parametrlərə görə çoxtərkibli cümlələrin digər tipləri ilə qarşı qarşıya dururlar.

3. Çoxkomponentli mürəkkəb tabeli cümlələr komponentlərin inteqrativliyinin xüsusi formasını və ikihissəli mürəkkəb cümlələrlə 3 və daha çox komponentlərdən ibarət olan çoxtərkibli cümlələr arasında yerləşən başlanğıc minimal sintaktik vahidlərin xüsusi modelindən ibarətdir. Kompleks tabelilik əlaqəsi əsasında qurulmuş çoxkomponentli mürəkkəb tabeli cümlələrin tədqiqatı göstərir ki, onlar hər üç – semantik, struktur və funksional-stilistik parametrlərə görə ardıcıl və paralel konstruksiyalara qarşı qoyulmuşdurlar. Bu spesifik xüsusiyyətlər sistemində üç əsas parametr xüsusi yer tutur: 1) budaq cümlənin hər iki komponentinin mütələq iştirakı; 2) budaq cümlə hissəsini təmsil edən mürəkkəb cümlənin,

yəni (a + b) blokunun ümumi üzvünün olması; 3) tabelilik bağlayıcılarının və bağlayıcı sözlərin kontakt mövqedə yerləşməsi.

4. Kompleks əlaqə paremioloji vahidlərin materialı əsasında daha da aydın ifadə olunur. Bu konstruksiyalar nəinki (a + b) blokunun komponentlərinin yerdəyişməsinə, həm də onlardan hansınınsa düşməsinə yol vermirlər. Beləliklə, bu material da elementlərin paralel və ardıcıl tabeliliyilə yanaşı kompleks-sintaktik strukturlarının da konstruksiyaların xüsusi struktur növü kimi mövcudluğu haqqında fikri təsdiqləyir.

5. Kompleks tabeli konstruksiyaların dil reallığı çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr və çoxelementli söz birləşmələri arasında izomorfik münasibətlərin olmasını təsdiqləyir. Müxtəlif sintaktik səviyyələrin vahidləri arasında olan izomorfizm – sistemli işdir. O, üç eyni mənalı konstruksiyaların təqdim olunduğu ümumi sistemi səciyyələndirir – a) ardıcıl tabeli, b) paralel və v) kompleks tabeli. Bu cür sistem həm rus, həm də Azərbaycan dillərində təsvir olunur.

Nəticədə dissertasiyanın məzmunundan irəli gələn əsas nəticələr və ümumiləşdirmələr təqdim olunur.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalələrində əks olunmuşdur:

1. Функции общего члена предложения в усложнённых конструкциях с комплексным подчинением (на материале русского и азербайджанского языков) // Русский язык и литература в Азербайджане, № 4, БСУ. Баку, 2006, с. 28-31.

2. Некоторые замечания по типологии союзных единиц // Elmi xəbərlər, № 1. ADU, 2006, с. 99-103.

3. К вопросу об изоморфизме между многокомпонентными сложноподчинёнными предложениями и многоэлементными словосочетаниями (на материале русского и азербайджанского языков) // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Баку: Мутарджим, № 1, 2006, с. 58-64.

4. Многокомпонентные сложные предложения с комплексной соотнесённостью частей // Elmi xəbərlər, № 5. ADU, 2006, с. 114-119.

5. Семантико-синтаксическая организация многокомпонентных сложных предложений комплексной структуры // Евразийский мир: многообразие и единство. Материалы международной научно-практической конференции. Т. 1. Татарыстан, Казань, 11 мая, 2007, с.388-391.

6. Комплексные синтаксические конструкции в русском и азербайджанском языках // *Xəbərlər*, № 2 (10). Naхçıvan MR, 2007, с. 77-82.

7. Минимальная структура многокомпонентных сложноподчинённых предложений с комплексным подчинением и виды её распространения // *Вести*, Белорусский гос. пед. ун. Серия 1. Педагогика. Психология. Филология. Минск, 2012, № 2.

8. Классификация многокомпонентных сложных предложений в русском и азербайджанском языках. // *Filoloqiya məsələləri*, № 3, АМЕА Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, 2012.

**MULTI-COMPONENT COMPOSITE SENTENCES
WITH COMPLEX ASSOCIATED PARTS**
(Based on materials of Russian and Azerbaijani languages)

SUMMARY

The thesis was dedicated to complex associated multi-component composite sentences structured on the basis of $A \leftarrow (a + b)$ model. The thesis consists of introduction, two chapters, conclusion part, and list of literature.

The introduction part deals with the topicality of chosen subject; its extent of usage in Russian and Azerbaijani linguistics; sources, object, purpose and duties, method of analysis, theoretical and practical importance of the research; and propositions submitted for defense.

The main aim of the thesis is to prove that $A \leftarrow (a + b)$ model which is common for Russian and Azerbaijani languages takes systematic place in the sphere of subordinate, compound and asyndetic structures of complex associated multi-component sentences.

In the 1st chapter of the thesis that called "Theoretical Study of Grammatical Nature of Multi-component Sentences", multi-component composite sentences was investigated, and theoretical ground for structuring parts of before mentioned sentences at the level of complex connection were studied.

The 2nd chapter of the thesis that called "Multi-component Composite Sentences with Complex Associated Parts in Russian and Azerbaijani Languages" has four sections:

1. Multi-component complex sentences structured on basis of subordinating complex connection;
2. Multi-component compound sentences with complex associated parts;
3. Asyndetic multi-component composite sentences with complex associated parts;
4. Isomorphic relations between multi-component composite sentences and multi-element phrases.

The distinguishing features (consecutive and parallel) of complex associated structures from other structures were given in these sections. The structural features of studied sentences; the relation among components of

these structures; isomorphic relation between multi-component composite sentences and multi-element phrases were investigated in sections.

In the conclusion part, general results were substantiated.